

Д. Селіхов, доцент Полтавського факультету НЮА України

Волосні суди в Україні: організація, діяльність та місце в селянському самоврядуванні після аграрних реформ 1861–1866 років

На нинішньому етапі розбудови Української держави важливе значення має створення досконалої системи місцевого самоврядування як необхідної умови її подальшого євроінтеграційного розвитку. Історичний досвід самоврядності українського народу (вічова законотворчість, копні суди, козацька автономія, конституційне самоврядування Пилипа Орлика та ін.) нагадує, що будь-яка реформа в сучасній Україні буде приречена на невдачу, якщо вона не сприйматиметься на рівні місцевого самоврядування. Водночас ця здатність може стати тим чинником, за допомогою якого буде втілено споквічні прагнення нашого народу до свободи і незалежності.

На жаль, у радянські часи тоталітарна система виключала ініціативу місцевої влади, яка тією чи іншою мірою суперечила інтересам центру, а тому історичний досвід функціонування органів місцевого самоврядування, частиною якого були, між іншим, і волосні суди, практично не досліджувався. Може йтися лише про окремі праці, в яких волосне самоуправління кваліфікувалось як орган «адміністративно-поліцейського управління, політичного нагляду і політичного розшуку», який служив «інтересам пануючих класів і насамперед інтересам поміщиків-дворян»¹. Керуючись відомими ідеологічними постулатами, радянські історики негативно оцінювали діяльність усіх, без винятку, органів державної влади Російської імперії. Тому і не дивно, що в деяких узагальнюючих працях про органи місцевого самоврядування майже не йдеться, а волосні суди взагалі не згадуються². На відміну від «Советской исторической энциклопедии» «Радянська енциклопедія історії України» надала бодай коротку інформацію про «становий нижчий суд для селянства», яка, втім, не позбавлена окремих помилок³.

Якщо говорити про попередника радянської історіографії – праці істориків кінця ХІХ – початку ХХ ст., то не можна не помітити певного

¹ Бандаревський А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. – К., 1961. – С. 126–127.

² Див.: Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах. – К., 1978. – Т. 1. – С. 285.

³ Див.: Радянська енциклопедія історії України. – К., 1969. – Т. 1. – С. 354.

розмаїття думок щодо місця і ролі волосних судів у регулюванні правовідносин так званих «непривілейованих» станів. Загалом оцінки тогочасних суспільствознавців коливаються від повного заперечення позитивного значення цих установ до повного і беззаперечного схвалення. Так, волосні суди різко критикували такі відомі правники, як С. Пахман¹, М. Бржеський², О. Градовський³ та ін., тоді як українофіли в особі професора кримінального права О. Кистяківського⁴ та відомого етнографа П. Чубинського⁵ відгукувались щодо них позитивно. У своїх висновках останній із згаданих авторів, вивчивши понад тисячу ухвал волосних судів у трьох губерніях Правобережної України, констатував таке: «Рішень абсурдних чи явно недобросовісних я не зустрів жодного».

Розпад СРСР, що супроводжувався переоцінкою фундаментальних духовних основ у відповідності не до класових, як це було раніше, а загальнолюдських цінностей, відкрив широкі можливості для вивчення історичного досвіду нашого народу в усіх сферах суспільного життя, включаючи і таку важливу, як державотворення.

За останні 15 років в Україні побачило світ немало оригінальних і важливих з наукової і практичної точок зору праць, в яких тією чи іншою мірою проаналізовано функціонування органів місцевого (у тому числі селянського) самоврядування після скасування кріпосного права. Одними з перших торкнулись питання громадського селянського управління академік АПрН України А. Рогожин та член-кореспондент АПрН України М. Страхов, які дійшли висновку про те, що характеризувати систему селянського громадського управління, до якого дослідники цілком слушно віднесли і волосні суди, як «селянське самоврядування», слід умовно, оскільки у даному разі йдеться лише про «елементи самоврядування»⁶. Децю іншу позицію відстоює В. Бартків, який при усіх

¹ Див.: Пахман С. В. Обычное гражданское право России. – СПб., 1879. – Т. 2. – С. 215.

² Див.: Бржеский Николай. Очерки Юридического быта крестьян. – СПб., 1902. – С. 76.

³ Див.: Градовский А. Начало русского государственного права. – Ч. 1: Исторический очерк местных учреждений в России. Учреждения правительства и дворянства. – СПб., 1883. – С. 104.

⁴ Див.: Кистяковский А. Ф. Права, по которым судится малороссийский народ. – К., 1879. – С. 11.

⁵ Див.: Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край, снаряженной императ. рус. геогр. общ-вом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования. Собранные П. П. Чубинским. – Т. VI: Народные юридические обычаи по решениям волостных судов. – СПб., 1872. – С. VII.

⁶ Рогожин А., Страхов М. Громадське селянське управління в Україні після реформи 1861 р. // Вісник Академії правових наук України. – 1998. – Вип. 3(41). – С. 78.

застереженнях все ж визначає сільське і волосне правління початку ХХ ст. як селянське самоврядування¹. Можна назвати низку інших публікацій останніх років, у яких тією чи іншою мірою йдеться про так зване «селянське самоврядування». Проте у будь-якому разі діяльність волосних судів висвітлюється, як правило, побіжно, у зв'язку з тими чи іншими проблемами функціонування місцевих органів влади. Спеціальних же досліджень з даної проблеми немає, що, між іншим, не дозволяє авторам узагальнюючих праць з історії держави і права України подати необхідну інформацію про діяльність волосних судів і відповідно оцінити її².

Мета пропонованого дослідження полягає у тому, аби шляхом аналізу відповідних джерел, зокрема архівних, що вперше вводяться до наукового обігу, виявити особливості функціонування волосних судів в Україні та їх еволюцію з 1861 по 1918 рр. Для досягнення поставленої мети автор вважає за доцільне визначити повноваження волосних судів на різних етапах їх розвитку; встановити порядок розгляду цивільних і кримінальних справ та їх результати; виявити джерела і порядок фінансування волосних судів; показати ставлення до діяльності згаданих установ.

Волосні суди як суспільне явище Російської імперії беруть свій початок із 1839 р., коли у відповідності з реформою управління державними селянами, проведеної тогочасним міністром П. Кисельовим, на волосному рівні були створені так звані «волосні розправи», а на сільському – «сільські розправи»³. На кшталт управління, яке існувало для державних селян, в ході скасування у 1861 р. кріпосного права волості державних і колишніх поміщицьких селян були об'єднані в одну систему громадського селянського управління. Загальне положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності, мало спеціальний розділ, у якому було докладно виписано склад волосного суду, його повноваження і порядок ведення справ. Згідно з цим законодавчим актом до складу волосного суду мали входити від 4 до 12 суддів, які обиралися щорічно волосним сходом (один представник від 10 дворів). При цьому ст. 93 цього Положення передбачала певну черговість участі у судових засіданнях, які визнавалися правочинними лише у разі участі не менше

¹ Див.: *Бартків В. П.* Селянське (волосне і сільське) самоврядування під час проведення реформи 1981 р. в Україні // Вісник Національного університету внутрішніх справ. 2001. – Вип. 16. – С. 238.

² Див.: *Історія держави і права України: Навч. посіб. / А. С. Чайковський (кер. кол. авт.), В. І. Батрименко, О. Л. Копиленко та ін.; За ред. А. С. Чайковського.* – К., 2000. – С. 224.

³ Див.: *Дружинин Н. М.* Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. – М.; Л., 1946. – Т. 1. – С. 519.

трьох суддів. Волосний суд мав працювати не рідше одного разу на два тижні, а у разі необхідності він скликався волосним старшиною частіше зазначеного строку. Законодавство дозволяло сходу встановлювати, якщо це буде визнано за необхідне, винагороду суддям за їх роботу¹.

Предметом відання волосного суду були «усі спори між селянами, вартістю до 100 крб. включно». Якщо вартість заподіяної шкоди оцінювалась понад цю суму або у спорах беруть участь особи інших станів, то справа мала розглядатися в інших загальнодержавних судових установах. Цікаво зауважити, що законодавство 1861 р. передбачало і розгляд справи замість волосного у так званому третейському суді, де рішення ухвалювалися «по совісті». Як відомо, в сучасній Україні з 2004 р. також існують третейські суди, де рішення ухвалюються «за угодою сторін» (Закон України від 11 травня 2004 р. «Про третейські суди»). Згідно із законодавством 1861 р. рішення третейського суду було остаточним і оскарженню не підлягало. Подібна норма права існувала і щодо рішень волосного суду (ст. 107). Однак проіснувала вона недовго. За царським указом від 14 лютого 1866 р. «Про порядок скасування рішень волосних судів» їх ухвалу міг зупинити з'їзд мирових посередників², а не «волосний мировий з'їзд».

Якщо цивільні справи закінчувались, як правило, ухвалою про компенсацію збитків, то кримінальні – такими покараннями: громадські роботи (до 6 днів); штраф (до 3 крб.); арешт (до 7 днів); тілесне покарання різками (до 20 ударів). Останнє, втім, не стосувалось осіб, вік яких сягав 60 і більше років, посадових осіб (волосний старшина, сільські старости, судді, а також особи, що збирали податок або охороняли хлібні магазини). Не підлягали тілесному покаранню і ті, хто мав вищу освіту або закінчив курс повітових училищ. Стаття 104 Положення забороняла волосному старшині і сільським старостам «втручатися у хід справи і бути присутніми при її обговоренні». В ст. 107 йшлося про джерело, на основі якого здійснювалося судочинство. Цим джерелом визнавалися «місцеві звичаї і норми правил, традиційні для селянського побуту».

Новий етап у діяльності волосних судів розпочався після 12 липня 1889 р., коли було введено інститут земських начальників, безпосереднім обов'язком яких був «нагляд за всіма установленими селянського громадського управління». Земські начальники одержали право усувати

¹ Див.: Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – СПб., 1863. – Т. XXXVI. – Отд. 1. – № 36657.

² Див.: Труды комиссии по преобразованию волостных судов. – Т. 4: Харьковская и Полтавская губернии. – СПб., 1873. – С. 671.

у межах своєї ділянки з посад будь-яких неблагонадійних осіб, а вирок волосного суду скасовувати у разі порушення передбаченої Положенням 1861 р. процедури розгляду справи¹.

Аграрна криза кінця XIX ст. завдала тяжкого удару сільськогосподарському виробництву царської Росії, результатом чого стало зниження життєвого рівня малоземельного та безземельного селянства і відповідно загострення класової боротьби в українському селі. На початку XX ст. уряд організував так звану Особливу нараду про потреби сільськогосподарської промисловості, яка повинна була з'ясувати причини кризи селянського господарства і запропонувати конкретні заходи щодо вдосконалення аграрно-селянської політики. Серед інших проблем місцева влада обговорювала і питання селянського самоуправління. Згідно з опублікованими у 1904 р. результатами роботи губернських нарад з 1684 осіб, які брали участь у роботі нарад, 1197 (71,0 %) висловились за збереження волосного суду, тоді як 487 (29,0 %) виступили проти. За створення особливого кодексу цивільного права для селян висловилося 1050 осіб (62,3 %), тоді як 318 (18,8 %) вважали за необхідне підпорядкувати селян загальнодержавним законам². Інші 316 осіб не мали щодо цього питання чіткої позиції, схилившись до прийняття певного компромісного рішення. Загалом позиція переважної частини губернських нарад була однозначною: волосний суд слід зберегти, внівши при цьому певні корективи у його роботу. Уряд погодився на вдосконалення роботи волосних судів, ініціювавши прийняття 15 червня 1912 р. відповідного закону, за яким волосні суди передавались у відання міністерства юстиції. З метою оперативного розв'язання цивільних спорів, яких у роки століпінської аграрної реформи стало набагато більше, було створено ще один підрозділ судової ланки — так званий верхній сільський суд, що складався з голови – мирового судді і двох членів, якими були по черзі голови волосних судів. Відтепер фінансування роботи суддів здійснювалося за державні кошти, що дало підставу говорити про волосні суди як певну ланку загальнодержавних судових установ. Верхній сільський суд був новою апеляційною ланкою для волосних судів, тоді як касаційною – повітові з'їзди мирових суддів.

Як же функціонували волосні суди в Україні? Численні і різноманітні за своїм походженням джерела дозволяють відповісти на це питання. Розгляд справи розпочинався не інакше, як за скаргою позивача, яку той

¹ Див.: ПСЗРИ. – СПб., 1863. – Т. XXXVI. – Отд. 1. – № 36657.

² Див.: Заключение губернских совещаний по общим вопросам, касающиеся пересмотра крестьянских законоположений. – Вып. 2: Волостной суд. – СПб., 1904. – С. 13.

подавав до волосного правління, де вона записувалась у спеціальну книгу. Після цього волосний старшина повідомляв суддів, які, власне, і здійснювали відповідні оперативно-слідчі дії та ухвалювали свої рішення. Узагальнюючі дані щодо діяльності волосних судів на першому етапі їх роботи (60 – 80-ті роки XIX ст.) були зібрані у 70-х роках спеціальною комісією з «перетворення волосних судів», яка у 1873 р. вивчила рішення 20 волосних судів Харківської і 33 волосних судів Полтавської губерній. «Будь-яка справа до суду розбирається у селі суддею, що там мешкає, – повідомляли з Олексіївської волості Харківської губернії. Справа розпочинається згідно з усною скаргою місцевого старості. Якщо селянин не задоволений судом малої громади, то може розпочати справу у волосному суді. Свідки не допитуються на місці: вони завжди викликаються до волосного правління. Для огляду потрави (шкоди) посилають виборних із старостою або старшиною. На волосному суді складають свідчення очевидців; божба за доказ не приймається. Свідків допитують по одному в присутності зацікавленої сторони. Якщо відповідач не визнає своєї вини, а підозра щодо нього є вагомою, таку особу заарештовують. Справи завжди вирішуються одногосно. Ухвали суду, за винятком дрібних справ або тих, що закінчилися примиренням сторін, записуються до книги»¹. Опитування двох сільських старост і чотирьох волосних суддів у присутності 19 селян тієї ж Олексіївської волості показало, що найтяжчим покаранням для громадян був не арешт чи різки, а грошовий штраф. Щодо різок, то в Полтавській губернії ними карали дуже рідко. «Погана людина, – говорили царським чиновникам селяни с. Великі Сорочинці, – різок не боїться, до того ж різками людину кращою зробити не можна»². Згідно із зібраною інформацією щодо якісного складу волосних суддів майже усі вони як у Харківській, так і в Полтавській губерніях були неграмотними. За словами мирового посередника 1-ї дільниці Охтирського повіту, «більш освічені і заможні селяни ухиляються від усіх громадських посад, а тому судьями найчастіше обирають незаможних». Мировий посередник 2-ї дільниці Харківського повіту повідомляв, що до волосного суду звертаються лише у крайньому випадку. Якщо є хоч найменша можливість оцінити свої збитки сумою понад 100 крб, то позивачі звертаються до мирових суддів³. Важливою складовою такої мотивації поведінки позивача було те, що волосні суди ухвалювали рішення, як говорилося рані-

¹ Труды комиссии по преобразованию волостных судов. – Т. 4: Харьковская и Полтавская губернии. – С. 2.

² Там само. – С. 552.

³ Див.: Там само. – С. 700.

ше, за звичаєм, тоді як мирові судді спиралися виключно на кодифіковані норми права¹. На думку відомого знавця народного побуту О. Єфименко, писане право – це основа об’єктивізму прийнятих рішень, тоді як звичаєве право – «суцільний суб’єктивізм»². Про ефективність роботи волосних судів свідчать узагальнюючі дані, зібрані у 1875 р. урядовою комісією під керівництвом сенатора Любошинського (табл. 1). Як виявилось, питома вага оскаржених рішень волосних судів у Полтавській і Херсонській губерніях, як і по усіх восьми губерніях європейської частини Російської імперії, була порівняно незначною — 15–16%. Ще менше справ було оскаржено у галузі кримінального права — 9–11%. Отже, є вагомі підстави говорити, що рішення волосних судів при усіх їхніх недоліках протягом перших пореформених десятиліть в основному задовольняли учасників судового процесу.

Якщо ж звернутися до проблеми оскарження ухвалених волосними судами рішень у повітових з’їздах мирових суддів, то виявиться, що кількість скасованих або змінених повітовими з’їздами рішень також була незначною. У двох повітах Полтавської губернії по цивільних справах вона дорівнювала 3,8%, у Херсонській — 5,3%, а по восьми губерніях європейської частини – 6,1%. Подібною була ситуація із скасуванням чи зміною рішень волосних судів і по кримінальних справах — відповідно: 4,5; 4,8 і 5,7%³. Іноді підстави для скасування рішення волосного суду були більш ніж вагомими. Так, етнограф П. Чубинський в одному з рішень Ляшцького волосного суду Чернігівської губернії знайшов інформацію про те, що селянин Влас Мохон був визнаний винним у тому, що заворожив коня свого сусіда Василя Крамаря, на користь якого відповідач повинен був сплатити штраф у розмірі 10 крб⁴. Доречно як приклад навести тут касаційну скаргу селянки с. Кагарлики Чернігівської губернії від 16 лютого 1887 р. до Ніжинського повітового у селянських справах присутствія. «Я скаржилась волосному суду на селянина с. Кагарлики Олексія Горлача за урожай на суму до 90 крб, – писала позивачка. — Ніжинський волосний суд 17 січня цього 1887 р. у скарзі мені без будь-яких причин відмовив. Вважаючи рішення волосного суду неправомір-

¹ Див.: *Шершеневич Г. Ф.* История кодификации гражданского права в России. – Казань, 1898. – С. 121.

² Див.: *Ефименко А.* Исследование народной жизни. – Вып. 1: Обычное право. – М., 1884. – С. 14.

³ Див.: Труды редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах. – Т. 3: Проекты положения о волостном суде и волостном уставе о наказаниях с объяснениями. – С. 12.

⁴ Див.: Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край... – С. 24.

ним... прошу селянське присутствіє таке рішення волосного суду скасувати». Результатом скарги було скасування необґрунтованого рішення, а справу було передано «для нового розгляду при новому складі судів»¹.

Таблиця 1

Кількість оскаржених рішень волосних судів*

а) по цивільних справах

Губернія, повіт	Загальна кількість розв'язаних справ	Кількість оскаржених справ	Відсоток оскаржених справ до загальної кількості рішень
Полтавська губернія			
1. Прилуцький повіт	25 592	4017	15,7
2. Кременчуцький повіт			
Херсонська губернія			
1. Одеський повіт	25 805	4 003	15,5
2. Олександрійський повіт			
Всього по восьми губерніях європейської частини Російської імперії	90 521	14 891	16,4

б) по кримінальних справах

Губернії	Загальна кількість ухвал	Кількість оскаржених у повітових з'їздах ухвал волосних судів	Відсоток оскаржених справ
1. Полтавська	8 134	796	9,7
2. Херсонська	8 452	993	11,7
По дев'яти губерніях європейської частини Російської імперії	39 938	4 539	11,3

* Складено на основі даних: Труды редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах. — Т. 3: Проекты положения о волостном суде и волостном уставе о наказаниях с объяснениями. — СПб., 1904. — С. 11.

¹ Філіал державного архіву Чернігівської області у Ніжині (далі – ФДАЧОН). – Ф. 1120. – Оп. 1. – Спр. 1209: «Копии решений Вересечанского волостного суда». – Арк. 2–5.

При аналізі структури цивільних і кримінальних справ впадає в око перевага справ, пов'язаних із порушенням майнових прав громадян. Так, у Мінському волосному суді Чернігівської губернії з 1880 по 1885 рр. було здійснено 39 ухвал, з яких 28 (72,0 %) стосувалось економічних проблем. Серед них: борги – 8 справ; крадіжки – 5; потрави – 4; порубка лісу – 4; захоплення землі – 4; порушення межі – 2; вбивство худоби – 1. Інші справи кваліфікувались як побиття (7 випадків), наклеп (4). Покарання за побиття було таким: в одних випадках призначався штраф (від 2 до 8 крб.), в інших – покарання різками: від 6 ударів козака Феодосія Падалки до 20 ударів козака Севастьяна Коваленка¹.

Як уже зазначалося, до 1912 р. царський уряд не бажав брати на себе обов'язків фінансування селянського судочинства, яке за приблизними підрахунками могло становити близько 20 млн. крб. Селяни, у свою чергу, також не бажали нести додаткових витрат на утримання волосних судів. Проте це зовсім не означає, що всі судді працювали в той час безплатно. Деякі волосні суди ухвалювали рішення про фінансування свого суду. Так, Сокиринське волосне правління Прилуцького повіту на 1894 р. затвердило бюджет у розмірі 1693 крб, з яких 100 крб призначалися голові суду і 180 крб — трьом суддям (по 60 крб. кожному)².

Навантаження на волосні суди різко зросло після відомого указу царя від 9 листопада 1906 р., який дозволяв окремим членам громади вийти з її складу на хутір чи відруб. Гострі конфлікти навколо земельних угідь буквально роздирали тогочасне село. Полтавське губернське у селянських справах присутствіє у 1909 р. навіть оприлюднило масовим тиражем зразки звернення до волосного суду про визнання права власності на спадкову чи куплену землю³. Переважна більшість волосних судів України після 1906 р. щорічно розглядали понад тисячу справ⁴. Виходить, що кожної неділі суд протягом року розв'язував близько 20 справ. Навіть фізично витримати таке навантаження суддям було важко. Якщо ж ураховувати традиційні у таких випадках «могоричі», то про якість судочинства годі було і говорити.

За свідченнями мирових посередників, які після 1889 р. контролювали діяльність волосних судів, «рішення судів – далекі від правди, а селяни, які не мають коштів на частування суддів, бояться вести справи

¹ Див.: Там само. – Спр. 615: «Копии решений волостных судов». – Арк. 39.

² Див.: Філіал державного архіву Чернігівської області у Прилуках (далі – ФДАЧОП). – Оп. 1. – Спр. 6: «Дело Сокиринского волостного правления Прилуцкого уезда». – Арк. 7.

³ Див.: Журнал Полтавского губернского присутствия. – 1909. – № 62. – С. 40.

⁴ Див.: Бандаревський А. В. Вказ. праця. – С. 69.

у волосних судах»¹. Про зниження ефективності роботи волосних судів у роки столипінської реформи свідчить, зокрема, зростання кількості скарг на їх рішення. Наприклад, у Малинській волості Київської губернії у 1905 р. було подано 133 скарги, у 1907 р. – 153. Тільки у 1912 р. у зв'язку з реорганізацією волосних судів і фінансуванням їх діяльності кількість скарг зменшилась до 107². Однак і після 1912 р. ефективність волосних судів принципово не змінилась, адже їх кадровий склад до здійснення правосуддя був, як і раніше, малопідготовленим. Врешті-решт навряд чи могли суттєво поліпшити свою роботу судді, більшість із яких не вміли читати і писати. Показовою у цьому відношенні є інформація про рух справ у трьох волосних судах Прилуцького повіту Чернігівської губернії у 1914 р. (табл. 2). Загалом у ці суди протягом 1914 р. надійшло 447 кримінальних і 2354 цивільні справи, з яких розв'язаних у першому випадку було 171 (38,2 %), а у другому – 766 (32,5 %). Виконаних рішень було досить мало: з числа кримінальних справ – 79 (17,7 %), цивільних – 195 (8,3 %). Звертає на себе увагу високий показник припинення справ через нез'явлення відповідачів: по кримінальних справах – 224 (50,1 %), цивільних – 1285 (54,6 %). Згідно із тодішнім законодавством нез'явлення відповідача мало своїм наслідком штраф у розмірі 25 коп.³ Ця сума на той час дорівнювала ринковій вартості двох десятків яєць⁴. Навіть для незаможних верств села вона не могла істотно впливати на сімейний бюджет. Нез'явлення відповідача не означало, звичайно, остаточного припинення справи. Позивач нерідко по декілька разів звертався зі своїми скаргами до волосних чи верхніх сільських судів, а відповідач у черговий раз платив свій штраф. Траплялися випадки, коли відповідач не мав коштів для сплати позивачу тієї суми збитків, які були визначені судом. У такому разі справа могла закінчитись описом і продажем з публічних торгів рухомого майна боржника. Так, Сокиренське волосне правління Прилуцького повіту 7 травня 1893 р. оприлюднило інформацію про те, що через місяць, 13 червня того ж року о 10.00 відбудеться продаж рухомого майна Івана Капітульського. Щоб зібрати визначені судом 5 крб на користь позивача, майно було оцінене менш як у половину його ринкової вартості, а саме: металева тарілка – 10 коп.; стакани (4 шт.) – 40 коп.; чайник – 15 коп.; ложки мідні

¹ Там само. – С. 68.

² Див.: Там само. – С. 67.

³ Див.: Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край... – С. 501.

⁴ Див.: ФДАЧОН. – Ф. 1120. – Оп. 1. – Спр. 1209: «Копии решений Вересечанского волостного суда». – Арк. 7.

Таблиця 2

Рух справ у волосних судах Прилуцького повіту Чернігівської губернії за 1914 р.*

№ п/п	Було на 01.01.1914 р. справ		Надійшло справ у 1914 р.		Розв'язано		Припине-но через нез'явлення відповідачів		Припине-но через примирення		Незакін-чено		Переда-но іншим уста-новам		Вико-нано		Оскар-жено			
	кримінальних	цивільних	кримінальних	цивільних	кримінальних	цивільних	кримінальних	цивільних	кримінальних	цивільних	кримінальних	цивільних	кримінальних	цивільних	кримінальних	цивільних	кримінальних	цивільних	кримінальних	
1.	50	118	216	999	74	288	126	645	1	16	11	50	4	—	26	78	24	40		
2.	24	83	111	736	46	249	58	402	—	6	5	69	—	—	23	57	3	36		
3.	40	93	120	619	51	229	40	238	17	131	6	21	6	—	30	60	10	33		
	114	294	447	2354	171	776	224	1285	18	153	22	140	10	—	79	195	37	109		
	—	—	100	100	38,2	32,5	50,1	54,6	4,0	6,5	4,9	5,9	2,2	—	17,7	8,3	8,3	4,6		
	У відсотках																			

* Складено на основі даних: Філіал державного архіву Чернігівської губернії. — Ф. 1493. — Оп. 3. — Стр. 41: «Наряд по нагляду за верхніми сільськими судами и волостными судами за 1914—1917 гг.». — Арк. 5.

(3 шт.) – 30 коп.; мідні підсвічники (3 шт.) – 30 коп.; миски керамічні (4 шт.) – 40 коп.; графин великий – 20 коп. Продавши ці, а також деякі інші дрібні речі, судові виконавці забезпечили інтереси позивача¹.

Волосні суди, як і верхні сільські, були ліквідовані відповідним циркуляром Генерального Секретаріату Центральної Ради на початку 1918 р. Усі справи було наказано передати мировим суддям. Волосні суди стали, таким чином, надбанням історії. Як і кожне суспільне явище, діяльність волосних судів заслуговує на відповідну оцінку сучасників. У їх роботі були як позитивні, так і негативні риси. До числа перших слід віднести залучення громадськості до розгляду дрібних правопорушень, що, поза сумнівом, сприяло підвищенню активності мешканців села. В той же час принцип розв'язання конфліктів на основі звичаєвого права, зміст якого кожен розумів по-своєму, зумовлював численні зловживання з боку тих же суддів, дискредитуючи саме поняття правосуддя. Подальша робота з архівними джерелами видається справою досить перспективною, адже досі залишаються нез'ясованими регіональні особливості функціонування волосних судів Правобережної, Лівобережної та Південної України. У літературі й досі не висвітлено діяльність верхніх сільських судів, п'ятирічний строк існування яких також дає певний матеріал для узагальнюючих висновків.

¹ Див.: ФДАЧОП. – Ф. 1479. – Оп. 1. – Спр. 5: «Дело Сокиренского волостного правления Прилуцкого уезда». – Арк. 50.